

...text är väl tolkad.
...bär att du kan söka i
...kumentet.
...vffel och liknande som
...sämrrar sökningen
...ekommer. Texten
...ser är alltid likadan som
...oken den kommer från.

Krönkakel från kvarteret Svalan.
Foto: Göran Fredriksson,
Stockholms stadsmuseum.

kakel från underjorden

Arkeologiska fynd från Stockholms innerstad

Under långa, kalla vintrar måste människornas bostäder värmas upp. Vanligtvis hade man en öppen eldstad som värmdde, gav ljus och möjligheter att laga mat. Under medeltiden introducerades en ny uppfinning från sydtyskt område som nådde oss via Hansaförbundet. Man tillverkade krukor i keramik som murades in i en uppbyggnad runt en eldstad, där värmen kunde magasineras. Med tiden formades krukornas mynning till en fyrkant och de blev på så sätt lättare att mura in tätt intill varandra.

Tre pottkakel från kvarteret Svalan. Foto: Göran Fredriksson, Stockholms stadsmuseum.

Pottkakelugnar

Dessa krukor kallas pottkakel och ugnarna pottkakelugnar. "Pottorna" var enkla att tillverka; den lokala krukmakaren kunde dreja dem på samma sätt som sina övriga produkter och de kan inte ha varit alltför dyra.

Pottkaklens form och utseende utvecklades och blev mer avancerad med svängda, profilerade mynningskanter som till och med kunde få en tummad rand. "Pottans" botten kunde dekoreras med koncentriska ringar, spiraler eller en blomma. De kunde också glaseras invändigt. En glänsande grön färg var vanligast men även gula, bruna och svarta förekom.

Rumpkakel

Ur pottkaklen utvecklades en annan kakeltyp. Genom att sätta ett blad med reliefdekor i krukans mynning och skära av dess botten skapades ett så kallat rumpkakel. Tillverkningen förenkla-

Två medaljongkakel vilka suttit som dekor på en husfasad från 1500-talet. Foto: Stockholms stadsmuseum.

des efter hand genom att endast fästa en list, "rump", på baksidan av ett reliefmönstrat, formpressat kakelblad. Rumpen behövdes för att bättre fästa kaklet i ugnen.

Fynd i Gamla stan

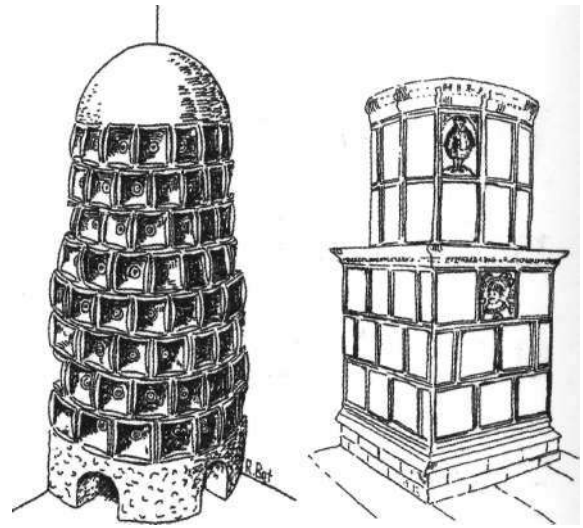
Ett unikt kakelfynd som visar båda dessa former påträffades 1986 vid en fasadrenovering av fastigheten Ajax 2, nära Stortorget i Gamla stan. Under första våningens

fönster hittades spår efter en hel dekorrand av kvadratiska reliefkakel med porträttmedaljonger. De var samtida med huset som daterades till 1500-talet. Två kakel tillvaratogs och det visade sig att det ena var gjort av ett pottkakel med isatt blad, medan det andra hade en på bladet fastsatt rump. Båda var grönglaserade och avbildade dels en lejonmask och dels ett mansporträtt i profil. Förutom det spännande i att hitta båda formerna tillsammans är användningen som dekor på en fasad tidigare okänd.

Kakelugnarnas konstruktion och förekomst

Pottkakelugnarna var uppmurade med en rökgång direkt till skorstenen. Eldningsöppningen kunde ligga i ett angränsande rum, s.k. biläggaru. Kakelugnarna med reliefdekor liknade mer senare tiders kakelugnar. De var oftast uppbyggda med en fyrkantig nederdel av kvadratiska kakel och en rund eller mångkantig överdel med rektangulära kakel. Ibland avslutades de uppåt av en rad krönkakel med friare utformad dekor.

De båda ugnstyperna användes paral-

Rekonstruktionsteckningar på en pottkakelugn från 1400-talet, respektive en kakelugn med reliefdekor från 1500-talet. Teckningar: Ragnar Blomqvist, ur *Kulturen* 1968 och Ingrid Leander, Stockholms stadsmuseum.

lellt under lång tid. Pottkakel hittas i kulturlager daterade ända fram till 1600-talets mitt. Då hade reliefkakelugnen funnits i nära 200 år. De hörde dock hemma i olika miljöer. Medan pottkakelugnarna mestadels fanns i enklare bostäder fanns de mer exklusiva reliefugnarna i högre ståndsmiljöer. Fundament till två pottkakelugnar har under senare år påträffats vid arkeologiska undersökningar. Det ena fanns i kvarteret Svalan i lämningarna av ett trähus som kan ha fungerat som verkstad och det andra i en mindre träbyggnad på Mynttorget, båda daterade till 1500-talet.

Nischkakel

Även andra kakeltyper, vilka hade utvecklats ur en halvcylindrisk form, förekom tidigt. De var rektangulära och saknade täckande blad. Istället hade de en dekor i form av ett öppet masverk. De kallas gotiska nischkakel och dateras till 1400-talets första hälft. Endast ett fåtal sådana kakelfragment har hittats i Stockholm och då framför allt i högre ståndsmiljöer som runt Slottet, på Mynttorget, Riddarhusets tomt och på Helgeandsholmen. Ett helt nischkakel

framkom vid schaktningar i en källare längs Prästgatan norr om Storkyrko-brinken, där det låg upp- och nedvänt över kvarlevorna efter en katt!

Tillverkning

Nischkaklen var importvaror liksom de tidigaste reliefkaklen. Då frakten måste ha varit riskabel och tung, började reliefkaklen snart tillverkas här, förmodligen med en importerad matris, formen där reliefbladen pressades. Med tiden tillverkade man även matriserna här. Flera av krukmakarna, vilka var de som även tillverkade kakel, tycks ha invandrat från tyskt område. Man kan förmoda att de förde med sig både traditioner och kunskap från kakelugnens ursprungsområde.

Gotiskt nischkakel från Prästgatan.
Foto: Stockholms stadsmuseum.

Krukmakare

Det första kända omnämmandet av en krukmakare i Stockholm gällde Bengt

krukmakare som förekom 1479 i Stadens Tänkebok, rådhusprotokoll, i ett vittnesmål om olovlig vedhuggning på stadens mark. Nästa gång någon

Kakel från krukmakarverkstaden i kvarteret Björnen. Foto: Håkan Pieniowski, Stockholms stadsmuseum.

omnämns är 1493, då stora och lilla krukmakarna bötfälldes. Därefter påträffas de sporadiskt i källmaterialen fram till mitten av 1500-talet, då de börjar förekomma oftare. Krukmakarna bildade ämbete på 1580-talet. Efter denna tid kommer noteringarna om krukmakare allt tätare och de är inblandade i allt från gårdsköp och vittnesmål till okvädning, stöld, slagsmål och dråp.

Av mantalslängder från åren 1613-17 framgår att minst sex krukmakare hade gårdar i Norre Förstads västra kvarter, alltså på Norrmalms västra sida. Även på Södermalm bodde ett antal krukmakare och de tycks framför allt ha varit lokaliserade till närheten av Fatburssjön, som låg mitt på Södermalm. Avfallsprodukter från krukmarverkstäderna har hittats vid arkeologiska undersökningar på dessa ställen. Verkstäderna var framför allt lokaliserade till strandzonerna. Verksamheten med brännugnar var brandfarlig och krävde tillgång till vatten.

De äldsta fynden av reliefkakel

I området närmast Gamla stan, längs Strömgatan och i kvarteret Rosenbad, schaktades för nybyggnation kring förra sekelskiftet och då framkom ett antal ålderdomliga matriser till kakel. Motiven i högre relief visade både bibliska scener och profana bilder, de flesta med en karaktäristisk fjädermönstrad bakgrund. Motsvarighet till dessa kakel finns i nordtyskt område och de kan dateras till 1400-talets slut. Kanske var det just en av dessa tidiga invandrade tyska krukmakare som hade sin verkstad där.

På Slottets inre borggård har man vid flera tillfällen hittat tidiga reliefkakel med motiv som S:t Olof, S:t Görän och draken, en hjort och ett älskande par. Relief dekoren är låg och ligger inramad av en smal kant. Glasyren är gulbrun. De dateras till 1400-talets andra hälft och är troligen importerade från Nordtyskland. Även vid den stora undersökningen 1978-80 på Helgeandsholmen påträffades liknande kakel.

Ålderdomligt kakel hittat på Helgeandsholmen. Bladet är fastsatt på en avskuren halvcylander. Foto: Stockholms stadsmuseum.

På Karduanmakargatan framkom 1907 en mängd matriser och kakel, många av samma typ som vid senare arkeologiska undersökningar har hittats

i grannkvarteren Björnen, Elefanten och Svalan. I detta område hade flera krukmakare sina verkstäder under 1500- och 1600-talen. År 1978 revs merparten av bebyggelsen i kvarteret Björnen. Endast det Adelcrantzska palatset blev kvar och framför det fanns en liten gård som aldrig varit urschaktad. Vid en arkeologisk undersökning där påträffades bryggrester och intill dem låg mängder av keramik, mestadels verkstadsavfall, som någon krukmakare tippat i sjön. Det var framför allt hushållskärl som trebensgrytor och -pannor, skålar och fat, men även en hel del kakel samt ett antal matriser.

Porträtt

I kvarteret Svalan fanns inga krukmakare, men däremot tycks kakel från en hel ugn ha hamnat bland utfyllnadslagren någon gång vid 1500-talets slut. Vid en undersökning 1991 framkom en

Svartglaserat furstekakel från kvarteret Svalan. Foto: Göran Fredriksson, Stockholms stadsmuseum.

Matris till ett furstekakel hittat i kvarteret Björnen. Foto: Göran Fredriksson, Stockholms stadsmuseum.

mängd grönglaserade, kvadratiska medaljongkakel med porträttbilder av olika tyska adelsmän eller kurfurstar med gemåler. En av dessa har identifierats som hertiginnan Sibylla av Cleve (1512-54), maka till den lutherske kurfursten Johan Friedrich av Sachsen. Möjligen är det hon som också syns på ett antal krönkakel, vilka säkert tillhört samma ugn (se titelbilden). Ytterligare fem porträtt i denna serie fanns bland fynden. En annan typ av porträttmedaljong föreställde Jesus i profil med långt hår och huvudet omgivet av tre strålknippen. En text runt honom lyder *Ein vigvr ihesv christi*. Flera av motiven på medaljongkaklen från kvarteret Svalan fanns också bland fynden från Kard-uansmakargatan.

En furste i helfigur avbildad på ett rektangulärt, mattsvart, glaserat kakel påträffades i lager från sent 1500-tal i kvarteret Svalan. Utifrån klädmotet borde det dateras till 1560-70-tal. Troligen har det tillverkats av krukmakaren i grannkvarteret Björnen, där delar av en matris till ett likadant kakel påträffades.

Från furstar, änglar och evangelister till växtmotiv Furstemotiv var vanliga under 1500-talets andra hälft. Ett annat motivval som också ofta förekom var framställningar ur den bibliska historien. Det kunde antingen vara hela scener eller enstaka figurer. Änglar var omtyckta, gärna i form av små tjocka keruber. Relativt ofta påträffas också s.k. Evangelistkakel med de fyra evangelisterna Matteus, Markus, Lukas och Johannes och deras symbolfigurer. Dessa kakel är kvadratiska och figurerna sitter under en valvbåge med pelare vilande på pilgrimssnäckor. Storleken varierar något och glasyren likaså. De är

vanligen svarta, men även gröna och oglaserade har återfunnits och de dateras till 1600-talets början.

Med tiden blev kaklens relief lägre och dekoren utgjordes mest av olika växtmotiv som exempelvis blommor i urnor och allt enklare växtrankor. Den mustigt gröna glasyren ersattes efter hand av blank eller grafitmatt, svart glasyr. Även oglaserade kakel förekom. Kaklen kunde också färgas i blått, alternativt blått och grönt, mot vit botten. Detta gällde speciellt kakel med växtdekor. På Skeppsbron har ett stort antal sådana blåvita kakel tillvaratagits vid muddringsarbeten. De har tillhört pampiga ugnar som stått på valvformade kakelfötter. Samma typ av kakelugnar sattes år 1670 upp på Skokloster slott strax norr om Stockholm, där de fortfarande kan beskådas.

De sista kaklen som tillverkades i kvarteret Björnen hade växtdekor. Både matris och ett oglaserat kakel påträffades där. Verkstaden fanns kvar i kvarteret till senast 1640. Då genomfördes en gatureglering vilken också medförde stora utfyllnadsarbeten. När nya gator drogs fram fick bebyggelsen anpassa sig. Men vi vet att krukmakare fanns i området långt in på 1700-talet.

Glänsande grön kerub från 1500-talet, hittad i kvarteret Svalan. Foto: Göran Fredriksson, Stockholms stadsmuseum.

Evangelistkakel, som avbildar Markus med ett lejon. Foto: Stockholms stadsmuseum.

Krukmakargränden, nuvarande Brunkebergsgatan, fick sitt namn efter en serie krukmakare som bodde där fram till 1790. Under 1700-talet förändrades kaklen och blev släta och i stället för reliefdekor kunde de bemålas. Invändigt förbättrades kakelugnens konstruktion så att de mer effektivt bevarade värmen. Under 1800-talets senare del tillverkades kakelugnar i nyrenässansstil och många av de gamla reliefkaklens formelement återuppstod.

Under våren 2004 öppnar en utställning om keramik och kakel i Åbo. Den ska heta "Till mat och värme" och kommer att berätta om den vackra brukskeramik i rödbrännande lera som användes i hushållen under tidsperioden 1400-1700, och om de fina kakel som suttit i kakelugnar som värmt upp människornas hem under ungefär samma tid. Forskare från Finland och Estland har åkt runt till de museer som ingår i Nordiskt medeltidsmuseumnätverk och till en rad andra museer med liknande samlingar runt Östersjöområdet. Arkeologiska föremål har lånats in från dessa ställen och bildar basen för utställningen som kommer att vandra runt till ett flertal av museerna. Utställningen startar på Aboa Vetus i Åbo där den visas året ut. Under första halvåret 2005 kommer den att visas på Stockholms medeltidsmuseum.

Matris och oglaserat kakel med växtdekor som tillverkats av krukmakaren i kvarteret Björnen. Foto: Håkan Pieniowski, Stockholms stadsmuseum.

Litteratur:

- Ambrosiani, S. "Kakelfynd från Stockholm under år 1907". *Fataburen* 1909.
- Biuw, A. "Kaka söker maka... Om två kakelfynd från nedre Norrmalm." *Stadsvandringar* 16. Uddevalla 1993.
- Blomqvist, R. "Kakel och kakeltillverkning i Lund under dansk tid". *Kulturens årsbok* 1936.
- Gaimster, D. "Keramik i Stockholm 1250-1600". *Upptaget. Arkeologi i Stockholm inför 2000-talet*. Uppsala 2002.
- Galt, C.-E. "Keramik från kvarteret Björnen". *Stadsvandringar* 4. Uddevalla 1980.
- Källström, M. & Söderlund, K. "Arkeologiska undersökningar på Stockholms slott. Del 1". *Arkeologisk rapport 2003:3*. Stockholms stadsmuseum.
- Nelson, P. *Byggnadshistorisk fasaddokumentation av fastigheten Ajax 1.2, Gamla stan*. Stockholms Stadsmuseum, (otryckt) 1987.
- Århem, B. "Björnen - ett krukmakarkvarter i Södra Klara". *Stadsvandringar* 4. Uddevalla 1980.
- Århem, B. "Kaklen från kvarteret Svalan". *Arkeologiska undersökningar i Vattugatan och kvarteret Svalan*. Arkeologisk rapport, Stockholms stadsmuseum.
- Århem, B. "Stockholmskakel - om kakelfynd och tillverkning". *Till mat och värme*. (Utställningskatalog). Utkommer 2004.